

'N CALVINISTIESE KULTURBESKOING

Ons sê met opset 'n Calvinistiese kulturbeskoing, want daar is meer as een Calvinistiese kulturbeskoing.

In die ouere werke oor die geloofs- en sedeleer van die Christen ontbreek 'n selfstandige behandeling van kultuur meestal geheel en al. Die oorsaak hiervan lê waarskynlik daarin dat *die kultuur* as 'n gevaar vir 'n lewe in die vrese van die HERE beskou is. *Die kultuur* was van 'die wêreld' en moes sover as moontlik vermy word — hoewel die Christen tog van die vrugte van 'die kultuur' gebruik kon maak, want of hy nou 'n vreemdeling op aarde was, of 'n pelgrim na die ewigheid of 'n wagter op 'n wagpos op hierdie aarde, hy moes tog eet en drink en aantrek. Hy moes tog leef. Maar die basiese uitgangspunt was dat 'die kultuur' net so wêreld was as 'die wêreld' self en dus sover moontlik gemy moes word.

Hierdie toestand het in latere, veral dogmatiese en etiese werke, enigsins verbeter. Ons kan selfs groot winste boekstaaf, o.a. by Kuyper, Schilder en Ridderbos — om net 'n paar name te noem.¹ Vir wie tans meer van die verhouding tussen Christendom en kultuur te wete wil kom, is daar 'n redelike omvangryke literatuur voorhande. Dit stem tot blydschap.

Verloste kultuur en verlossingskultuur

In hierdie voordrag wil ek betoog dat, prinsipiël gesien, kultuur vir die Calvinis godsdiens is, en dat ons, só gesien, op die voetspoor van prof. W. J. Snyman 'n skerp onderskeid moet maak tussen *verloste kultuur* en *verlossingskultuur*.

Verloste kultuur is kultuur wat uit dankbaarheid vir die volkome verlossing in en deur Jesus Christus beoefen word. Dit is koninkrykskultuur. Met die koms van Jesus Christus hét die koninkryk van God reeds aangebreek. Verloste kultuur, naamlik goeie werke uit dankbaarheid, word bv. in die derde deel van die Heidelbergse Kategismus uitvoerig behandel.

Verlossingskultuur daarenteen is o.a. dié soort kultuur wat voortvloei uit Judaïstiese, chiliastiese, deïstiese of utopiese motiewe by die mens *om homself te wil verlos of te wil help verlos* — om, indien nodig, metterdád die koninkryk van God of een of ander heilstaat hier op aarde te bewerkstellig.

Verlossingskultuur verraai of 'n twyfel of 'n ongelooft aan die totale en algehele verlossing in en deur die soenverdienste van Jesus Christus.

'n Calvinistiese kultuuroopvatting gaan uit van die vooronderstelling dat alle kultuur verlore kultuur moet wees — d.w.s. dit moet rus in, en uit dankbaarheid voortvloei uit, die verlossing in en deur Jesus Christus. Soos hieronder sal blyk, beteken kultuur dus ons elke dag se dagtaak as skoenmaker, as straatveër, as professor, as kunstenaar, of wat ook al.

Die Skriftuurlike fundering vir hierdie kultuurbeskouing word dwarsdeur die hele Bybel van Genesis tot Openbaring aangetref.

Die regstreekse, maar effens verouderde, Skriftuurlike bewysplase vir die mens se kultuurtaak op hierdie aarde word gewoonlik gesoek in Gen. 1 : 28 e.v. en veral Gen. 2 : 15 waar staan:

Toe het die HERE God die mens geneem en hom in die tuin van Eden gestel om dit te *bewerk* en te *bewaak*.

Die ou Statebybel se vertaling het gelui 'om dien te bouwen en dien te bewaarn'.

Die mens moes dus iets in die tuin doen. Hy moes God in *gehoorsaamheid* en verantwoordelikheid *daadwerklik dien*. In dogmatiese kringe word hier selfs gepraat van 'n werkverbond van God met die mens. Prof. J. H. Kroeze² skryf o.m. in hierdie verband dat die taak van die mens in die tuin van Eden tweeledig was, naamlik *bewerk* en *bewaak*. Die bewerking was nie nodig om voedsel te verkry nie. Daar was in die tuin bome, goed om van te eet (v. 9). Die bewerking was nodig om die tuin te *versorg*' (onderstreping deur my — C.N.V.).

Nou is dit opvallend dat die oorspronklike Latynse werkwoord *colere* waarvan ons woord *kultuur* afkomstig is, oor die algemeen beteken om *te versorg*. Kultuur bestryk, volgens Van Peursen,³ die breë terrein van die mens se werksaamhede van eenvoudige landbou tot diens aan die gode, van die simpele bewoning van 'n stukkie grond tot die versiering en versorging van die eie woning en die eie liggaam. Die begrip kultuur is dus baie ruim, so ruim dat dit die hele menselewe omvat. So dui die begrip kultuur volgens Van Peursen op die ganse wye menslike lewensuiting: gerigtheid op die wêreld

rondom hom en bemoeienis met die mens self, eenvoudige handarbeid sowel as diepsinnige geestesbespiegeling, die lewe binne die alledaagse gebeurlikhede maar ook binne die sfeer van die gewyde of die sakrale. Kultuur toon die wêreldwye aksieradius van die mens soos hy gedurig in die wêreld besig is: bouend, besinnend, bewarend, herstellend — dit wil sê *versorgend*. Sodra die mens hom *sorgsaam* met iets besig hou, is daar sprake van kultuur.

Tydens die bespreking op een van die simposiums wat ons al vroeër hierdie jaar hier gehad het, het iemand 'n baie prikkelende gedagte in die midde gelê deur van *'twee ryke'* t.w. die *'ryk van die natuur'* en die *'ryk van die kultuur'* te praat. Hierdie twee ryke kan soms innig verbonde wees. So behoort ons ore tot die ryk van die natuur en ons hore tot die ryk van die kultuur; of ons harsings tot die natuur en ons denke tot die kultuur. Kultuur sluit ook in selfbeheersing, beheersing van die eie sondige natuur.

Ons moet onderskei tussen die begrippe *kultuur*, wat handeling, akte of werksaamheid is, en *kultuurprodukte*, wat die vrug van daardie handeling, akte of werksaamheid, d.w.s. van kultuur is.

Die kultuur van die gelowige is, al weet hy dit nie, koninkrykskultuur, d.w.s. verlose kultuur — kultuur wat uit dankbaarheid vir die verlossing in Christus beoefen word. Dit moet dus keurig en met groot sorgsaamheid beoefen word.

Eindbestemming van kultuur

Die belangrikste en allesomvattende ryk is die *koninkryk van God* waar, as dit ná die wederkoms van Christus sy volheid bereik het, God weer alles en in almal sal wees. Beide die ryk van die natuur en die ryk van die kultuur is onderweg na die voltooide Godsryk. Só leer die eskatologie ons. Die kulturele eindbestemming van beide ryke is eskatologies van aard en nie utopies nie. Sonder hierdie eskatologiese eindbestemming sou die blote bestaan van die twee ryke sinloos en doelloos wees, soos vandag ook in sekere horisontaliserende teologiese en wysgerige strominge beweer word en ook deur die nihiliste aangevoer en in praktyk gebring word.

Sowel die *natuur* as die *kultuur* staan dus eintlik maar in

diens van en bestaan ter wille van die koninkryk van God waarvan God self die groot Bouheer is. Natuur en kultuur is in die hand van God soos waterstrome; Hy lei dit net waarheen Hy wil (Spr. 21 : 1) en op sy tyd sal, ná die oordeel op die jongste dag, 'n nuwe hemel op 'n nuwe aarde neerdaal. En die stad (die Nuwe Jerusalem) het die son of die maan nie nodig om in hom te skyn nie, en die konings van die aarde bring hulle heerlijkheid en eer daarin. En bedags — want nag sal daar nie meer wees nie — sal sy poorte nooit gesluit word nie; en hulle sal die heerlijkheid en die eer van die nasies daarin bring. Dit wil sê, diegene wat uit die nasies gered word, bring hulle kultuur nie net as enkelinge nie maar ook as nasies in die Nuwe Jerusalem in, want hulle werke volg met hulle (Openb. 14 : 12 en Openb. 21 : 24—27).⁴

God wil hierdie kultuur, d.w.s. hierdie goeie werke wat uit dankbaarheid vir die verlossing in Jesus Christus verrig word, sowel in die huidige as in die toekomstige lewe uit louter genade sekerlik beloon (Sondag XXIV, Heidelbergse Kategismus). Prof. W. J. Snyman onderskei baie duidelik tussen hierdie soort kultuur, naamlik verlore kultuur wat uit dankbaarheid vir die verlossing in Jesus Christus beoefen word enersyds, en verlossingskultuur andersyds waar die mens 'n handjie mee wil help aan die verlossing net asof die verlossing in Christus nie volkome en totale verlossing is nie.

Die voorsienigheid van God

By die koninkryk van God is God self in natuur en kultuur die eintlike argitek en bouheer — tot in die kleinste besonderhede toe. Noag bou bv. wel die ark maar volgens die presiese 'bouplan' van God; so ook Moses die tabernakel. Hierdie voorbeelde kan met vele andere aangevul word. Psalm 127 : 1 sê:

As die HERE die huis nie bou nie,
tevergeefs werk die wat daaraan bou;
as die HERE die stad nie bewaar nie,
tevergeefs waak die wagter.

God het die natuur met die mens as kroonstuk en na sy beeld geskep. In natuur en kultuur beskik God oor die lewe van alle mense wat nog ooit geleef het en wat nog sal leef se doen en late. Sowel in die *natuur* as in die *kultuur*

en in die *voleinding* is God die bestierder, die onderhouer en die regeerder. By die grasia van God tree die mens sorgsaam as medearbeider in die koninkryk van God op, en hy moet dit in verantwoordelikheid aan God doen. Gebeur dit nie, dan is die mens eiewillig, wil hy self bestierder wees, soos God word — en so het die sondeval dan ook plaasgevind. Maar deur die genade van God en die soenverdienste van Jesus Christus, bekom dié wat glo en gered word weer 'n klein beginsel van die gehoorsaamheid, en kan die gelowiges as gewillige medearbeiders van God elkeen sy eie kulturele roeping, sy daaglikse arbeid, dankbaar en verantwoordelik, as verlose kultuur, aan die koninkryk van God toewy.

Natuur en kultuur hoort onafskeidbaar en onlosmaaklik by mekaar tot aan die *voleinding* toe. Die een is sonder die ander nie denkbaar nie en beide werk mee in God se ewige Raadsplan wat hom van die skepping af oor duisende jare se geskiedenis heen ontplooi en deur God self doelbewus op die *voleinding* afgestuur word.

In Sondag X van die Heidelbergse Kategismus lees ons dat God deur sy voorsienigheid, naamlik sy almagtige en alomteenwoordige krag, hemel en aarde en al die skepsele as met sy hand nog onderhou en so regeer dat lower en gras, reën en droogte, vrugbare en onvrugbare jare, spys en drank, gesondheid en krankheid, rykdom en armoede en alle dinge, nie by toeval nie, maar uit sy vaderlike hand ons toekom. Die twee ‚ryke‘, natuur en kultuur, is hier met mekaar en met die voorsienigheid van God so organies en innig vervleg dat hulle slegs teoreties te onderskei is.

Ons weet dat alle skepsele, kragtens die voorsienigheid van God, só in Gods hand is dat hulle teen sy wil hulle nie kan roer of beweeg nie. Op sy tyd roep God wie Hy wil, hetsy enkelinge, geslagte, stamme, volke en nasies, om 'n besondere kulturele roeping in sy Raadsplan t.o.v. sy koninkryk te vervul en Hy rus hulle dan ook toe om hulle kulturele roeping, elkeen in die uitoefening van sy eie dagtaak, te vervul — of hulle dit nou weet of nie en of hulle aan God die dankbaarheid en eer wat hulle aan Hom verskuldig is, betoon of nie.

Die verantwoordelikheid van die mens

Hierdie *roeping* deur God en *verantwoording* deur die

mens impliseer o.a. 'n vertikale gesagsverhouding tussen God en mens.

In die kultuur gebruik God, hoe misterievol ook al, die mens as verantwoording verskuldigde medearbeider in en aan sy koninkryk.

Ook bely die Calvinis dat hy deur die geloof 'n lid van Christus is en daardeur deel het aan sy salwing sodat hy die Naam van God kan bely, homself as 'n lewende dankoffer aan God kan toewy, en met 'n vrye en goeie gewete in hierdie lewe teen die sonde en die duiwel kan stry om *hierna saam met Hom oor alle skepsele te regeer* (Sondag XII, Heidelbergse Kategismus). Behalwe by die *skepping* dus, is die mens in die kultuur en in die voleinding medearbeider en mederegeerder met God — mede-,versorger' van die koninkryk van God.

Natuur, kultuur en voleinding hoort onlosmaaklik by mekaar.

By 'n nadere betragting en instudering in die ryk van die kultuur bemerk die Calvinis nog één belangrike leemte.

In die plek wat die ryk van die kultuur inneem in die onderhouding en regering deur God tussen skepping en voleinding, verbaas dit mens enigsins dat daar nog so min gepoog is om 'n verband te soek tussen die innerlike geloofslewe van die mens enersyds en sy kulturele roeping — sy elke dag se dagtaak — andersyds. Sporadiese pogings kom hier en daar voor maar dit bly meesal in die objektiewe vassteek. 'n Verbinding tussen die innerlike, subjektiewe, geestelike lewe van die gelowige en sy kulturele roeping, d.w.s. sy elke dag se handel en wandel, word nog te veel gemis. By die *Calvinisme* is dit skering en inslag om die elke dag se doen en late — die kulturele roeping — teoreties altans in verband te bring met die praktyk van die godsaligheid, met die volharding op die weg van heiligmaking in alles wat die gelowiges elke dag doen uit dankbaarheid vir die verlossing in Jesus Christus. Calvyn se geskrifte en ons Belydenisskrifte — veral die derde deel van die Heidelbergse Kategismus — getuig daarvan. Dié saak staan sedert die lewe en werk van Calvyn reeds vas.

Van die Latynse werkwoord *colere* is twee ander woorde afkomstig, naamlik *cultura* (kultuur) en *cultus* (kultus of godsdiens).

Met verwysing na Rom. 12 : 1 waar staan: , . . . dat julle jul liggame stel as 'n lewende, heilige en aan God welgevallige offer — dit is julle redelike godsdiens', wys Kuyper daarop dat die hele lewe van die gelowige eintlik 'n kultuslewe moet wees. Die erediens is dan net die saamgetrokke pregnante brandpunt van die kultuslewe van al die gemeentelede te same.⁵ Vir die Calvinis behoort daar geen skeiding tussen kultus, d.w.s. godsdiens, en kultuur te wees nie.

So bring Schilder die begrip kultuur in verband met Sondag XII van die Heidelbergse Kategismus, waar die lewens-taak van die Christenmens omskryf word en hy gesien word as koning, profeet en priester.⁶ Schilder sê dat dit 'n vermoeiende geestelike speletjie is om te redetwis oor die verskil tussen kultuur en religie. Op skriftuurlike wyse toon hy oortuigend aan dat kultuur ampswerk is. Die daaglikse arbeid van die gelowige as medearbeider van God moet in so 'n breë kosmiese verband gesien word dat dit prinsipiëel, direk en immer liturgie genoem kan word, want dit is diens aan en in die koninkryk van God.

So gesien, behels kultuur dus vir die Calvinis die sorgsame wyse waarop die gelowige wat die Drie Formuliere van Eenheid as belydenis het, elke dag se dagtaak uit dankbaarheid vir die verlossing in Jesus Christus sy ganse lewe op aarde positief in diens van die koninkryk van God stel ooreenkomstig die sedes, eise en norme wat voortvloei uit die belydenis van die Calvinisties reformatoriese godsdiens as tradisie.

Die woord tradisie soos hier gebruik, beteken *oorgegewen-hede* (van die Latyn: trans = oor, en data = gegewenhede). Geen kultuur kan sonder tradisie bestaan en voortbestaan nie.

Ware Calvinistiese tradisies moet prinsipiëel in die onver-ganklike Verbondsbeloftes van God gefundeer wees maar terselfdertyd ook soepel, buigsaam en progressief met die tyd tred hou. Om gedurig te reformeer is Calvinistiese tradisie.

CHRISTELIKE VROOMHEID EN KULTUUR

Hierdie siening van kultuur spruit basies uit 'n teosen-triese godsbegrip naamlik: uit God, deur God en tot God is alle dinge. Dit het tot gevolg 'n bepaalde visie oor wat die ware Christelike vroomheid behoort te behels.

Baie Calviniste, hetsy Afrikaner, Hollander, Skot of Amerikaner ens., het ten spyte van dieselfde godsbegrip en selfs belydenis egter in die praktyk telkens 'n ander siening oor die ware Christelike vroomheid. Dit lei in elke bepaalde geval tot 'n ander kultuurbeskouing.

Ons wil nou graag die kultuurbeskouing van 'n *Calvinis* en 'n *Baptis* teenoor mekaar stel.

Douma

Douma,⁷ 'n Calvinistiese teoloog, kom in 1966 tereg met die tot verantwoording roepende vraag, naamlik: Waar in die Skrif is die boeiende gedagte te vinde dat daar in die Paradys 'n opdrag of mandaat (deur Jesus Christus weer uitvoerbaar gemaak) tot ontplooiing van die totale skepping as program vir die eeue gegee is? Hierdie verouderde, sogenaamde 'program'-gedagte, wat Douma by Kuyper en geesgenote meen te bespeur, laat volgens hom nie die skriftuurlike gedagte van ons 'vreemdelingskap' hier op aarde tot sy reg kom nie. Op die voetspoor van Calvyn meen hy dat gelowiges wel die vrugte van 'die kultuur' mag geniet maar altyd met die bewuste wete dat ons vreemdelinge op aarde is. Calvyn gebruik dikwels die woord pelgrimstog dog, volgens Douma, nie sonder gevaar nie. „Aan 'pelgrimage' is de verkeerde gedachte van het vluchtig contact tussen de pelgrim en zijn omgeving veel gemakkelijker te verbinden dan aan 'vreemdelingschap'. De pelgrim trekt door een wereld die hij zo snel mogelijk achter zich wil laten. Zijn roepin *in* de wereld komt dan spoedig in gedrang. In de Schrift word bovendien nergens uitdrukkelijk van 'de pelgrimsreis naar de eeuwigheid' gesproken”.

Tog bly 'die kultuur', as sou dit van 'die wêreld' wees, selfs by Douma nog te veel in die objektiewe vassteek en word die konsekwensie nog nie deurgetrek na die subjektiewe innerlike geloofslewe wat die kulturele roeping op aarde met die praktyk van 'n godsalige lewenswandel in die elke dag se dagtaak in verband bring soos die ganse Skrif ons leer en dit veral (maar nie uitsluitlik nie) in die derde deel van die Heidelbergse Kategismus oor die dankbaarheid saamgevat is nie.

Nietemin is by Douma ewe min as by Calvyn en Kuyper

sprake van 'n Doperse, Anabaptistiese of 'n Rooms-Katolieke kultuurskuheid. Ons het by die Calvinisme te doen met 'n verlore kultuur-beskouing.

Bunyan

'n Houding van kultuurskuheid was tipies van baie van die Anabaptiste en ander Doperse sektes van ongeveer die tyd van die Reformasie veral in die Germaanse lande waar die Reformasie die grootste inslag gevind het. Een van die treffendste voorbeelde hiervan was John Bunyan. Hy was ook bekend as „*Johannes die Doper*” van *Bedford*. Hy was en word nog algemeen beskou as een van die grootste Puriteinse prosaskrywers wat Engeland, indien nie die hele wêreld nie, opgelewer het.⁸ Sy klassiek geworde allegoriese werk, *The pilgrim's progress from this world to that which is to come* is seker naas die Bybel en Marx se hoofwerk die boek wat van alle boeke die meeste herdrukke beleef het en in die meeste tale ter wêreld vertaal is. Dit het aanklank gevind en vind dit nog by 'n sekere piëtistiese beskouing oor die ware Christelike vroomheid wat in Bunyan se tyd en ook vandag nog taamlik algemeen in Midde- en Wes-Europa was en is.

Bunyan moes ter wille van sy oproerige Baptistiese-„revivalistiese” prediking meer as twaalf jaar in die gevangenis deurbring waar hy *The Pilgrim's Progress* in 1678 voltooi het. Dit is in 1684, byna tweehonderd jaar voor De Mist se regime aan die Kaap, reeds in Nederlands vertaal en het daar ook geweldig aanklank gevind. Bunyan was feitlik 'n analfabeet maar tog ongetwyfeld 'n groot genie wat homself slegs met die hulp van die Engelse Bybel en nog een gewyde Engelse boek leer lees en skryf het. Sommige beweer dat hy naas die Bybelskrywers die grootste „verbeeldingskrag” van alle mense op aarde gehad het. Een skrywer verklaar van *The Pilgrim's Progress*:

This allegory written by a tinker preacher in jail,
is second only to the Bible in its influence on
English-speaking people.⁹

Hierdie puntjie is vir die tema van ons Akademiese Kultuursaamtrek van groot belang, daarom herhaal ek die kerngedagte in Afrikaans:

Met uitsondering van die Bybel het Bunyan se *Pilgrim's*

Progress van alle boeke die grootste enkele invloed op Engelssprekendes uitgeoefen.

Nou moet ons onthou dat selfs vóór maar veral sedert die verengelsingspolitiek van Lord Charles Somerset hierdie boek ook 'n geweldige invloed op ons eie Afrikaanse volkslewe gehad het.¹⁰

Die opvatting van ware Christelike vroomheid wat uit hierdie boek spreek verskil van dié hierbo uiteengesit en het 'n ander, deïstiese en Doperse, dus dualistiese kultuurbeskouing tot gevolg — 'n ,verlossingskultuur'-beskouing in stede van 'n ,verloste kultuur'-beskouing. Die konsekwensies van die standpunt van Bunyan bevestig vir ons Douma se beswaar dat 'n deurtrekkende pelgrim of 'n reisende vreemdeling op weg na 'n nuwe aarde geen spesifieke kulturele roeping en verantwoording kan gevoel om hierdie aarde te bewerk en te bewaak, d.w.s. koninkrykskultuur ook hier op hierdie aarde te beoefen nie. By Bunyan en sy geesgenote het ons te doen met verlossingskultuur.

Mens kan die indruk nie ontkom nie dat hierdie pelgrimsreis-na-die-ewigheid-siening gelei het tot die sekularistiese reis-na-nêrens-siening van die hedendaagse eksistensialiste en nihiliste.

Laasgenoemdes is horisontaal op weg...

PERSPEKTIEF OP ONS KULTURELE ROEPING

Uit die voorgaande kan ons nou met betrekking tot die toekoms van 'n Calvinisties georiënteerde volkskultuur 'n onmiddellike sowel as 'n verder geleë eskatologiese kulturele roeping onderskei. Die een sluit die ander nie uit nie.

1. Die gelowige deel van 'n volk se onmiddellike kulturele roeping skyn dan te wees dat hy hom moet ontworstel aan enige vorm van 'n dualistiese kultuuropvatting al het dit al 'n verstarde, ontspoorde tradisie geword, en dat hy kragtens sy geloofsbelydenis en doopsbelofte, sy kultuur vertikaal in die nouste denkbare ooreenstemming met sy godsdiens moet bring. Sy kultuur moet godsdiens uit dankbaarheid vir die verlossing in Jesus Christus word — tot getuienis ook vir ander volkere m.b.t. die belydenis, erkenning en verantwoordelike gehoorsaming van die gesag van die drie-enige God

van die Skrif in die alledaagse lewe — d.w.s. in sy kultuur. So 'n volk moet sy kultuur gaan sien as verlore kultuur en nie as verlossingskultuur nie.

2. Die gelowige deel van so 'n volk se verwyderde, d.w.s. sy eskatologiese kulturele roeping en kulturele eindbestemming lê daarin geleë dat hy, by die pligsgetroue nakoming van sy doopsbelofte en praktiese uitlewering van sy geloofs-belydenis, sy kultuur, d.i. sy elke dag se dagtaak, sy godsdiens, kragtens die eise van 'n suiwere, steeds reformerende tradisie op grond van die Verbondsbeloftes van God sodanig in diens van die koninkryk van God moet stel dat hy op verantwoordbare wyse saam met die gelowiges uit al die nasies eendag ook sy heerlikheid en eer, d.i. 'n godsalige lewenswandel wat 'n eie styl het, in die Nuwe Jerusalem kan inbring.

Dit is verlore eskatologiese kultuuroptimisme!

C. N. Venter.

P.U. vir C.H.O.

LITERATUURVERWYSINGS

- 1 Kuyper, A.: Encyclopaedie der heilige godgeleerdheid, Kampen, Kok, 1908—1909; Schilder, K.: Christus en kultuur, Franeker, Wever, 1948; Ridderbos, R.: De theologische kultuurbeskouing van Abraham Kuyper, Kampen, Kok, 1947; Van Peursen, C. A.: Cultuur en Christelik geloof, Kampen, Kok, 1955; ook Goedhart, H.: Christendom en kultuur, Woerden, Zuyderduijn, 1961.
- 2 Kroeze, J. H.: Die tuin van Eden. Genesis 2 en 3 aandagtig gelees, Pretoria, N.G. Kerk-boekhandel, 1967.
- 3 Van Peursen, C. A.: a.w.
- 4 Kyk Snyman, W. J.: „Uit een bloed...” 'n Sinode-rapport oor rasseverhoudinge, Potchefstroom, Pro Rege-Pers, 1961, pp. 34, 35 en 46; asook prof. Snyman se Land en volk in die Bybel in Republiek en koninkryk, Potchefstroom, Pro Rege-Pers, 1964. Greijdanus merk by Openb. 21:14 op: „Dan brengt God aller doen, en betekenis, aan het licht, en doet Hij aller arbeid, in deze bedeeeling gewerkt, naar zijn wezen, en waarde, in vollen glans uitstralen, tot lof Zijner heerlikheid”. Kyk Greijdanus, S.: Kommentaar Openbaring, bl. 429.
- 5 Kuyper, A.: a.w., asook Ridderbos, R.: a.w.
- 6 Schilder, K.: a.w.
- 7 Douma, J.: Algemene genade. Uiteenzetting, vergelyking en beoordeling van de opvattingen van A. Kuyper, K. Schilder en Joh. Calvijn over ‚algemene genade’. Goes, Oosterbaan & le Cointre N.V.,

1966, p. 352.

- 8 Garnett, Richard (Red.): The international library of famous literature, VII: 3409—3428, London, Lloyd Ltd.; The home university encyclopedia, New York, Books Inc. III: 675—676; New Standard Encyclopedia; Johannesburg, Standard Research Service Ltd., 1931, Vol. II; Christelike Encyclopedie, II: 58—59, Kampen, Kok, 1957.
- 9 New Standard Encyclopedia, a.w. Tinker = 'n blikslaner of (boemelaar) loodgieter.
- 10 Kyk ook Murray, Ds. Geo, Sr.: Die reis van die Kristen. 'n Oorsetting van stukke gepubliseer in *De Kerkbode* van 1917, Nas. Pers Bpk., Bloemfontein, 1927. Op bl. 1 skryf ds. Murray: „Hy het begin deur te sê, dat hierdie boek een van die belangrikste in die wêreld is, en het elkeen aangeraai om vir homself die boek, wat verkrybaar is vir een sieling of een sieling en ses pennies, aan te skaf”.